

УДК 347.96:347.919.2(477)

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2021-4.1>

Л. П. Амелічева, доктор юридичних наук,
доцент, доцент кафедри цивільного права і процесу
Донецького національного університету імені Василя Стуса

Л. Д. Руденко, кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри адміністративного,
господарського права та фінансово-економічної безпеки
Сумського державного університету

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ КЛІНІЧНОЇ НАУКИ У СВІТЛІ ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМУ ТА ПРАВОВОГО АУТОПОЕЗИСУ

Метою статті є виявлення та вивчення передумов формування та розвитку юридичної клінічної науки (клінічного права), загальнотеоретична характеристика у авторському баченні цієї науки та її основних методологічних елементів (предмета, об'єкта, метода, функцій), базуючись на інструментарії правового аутопоезису у світлі людиноцентризму.

Проведений авторами аналіз спеціальної юридичної літератури, законодавства, статистичних даних у сфері надання безоплатної правової допомоги насамперед юридичними клініками дав змогу виявити деякі соціально-економічні, державно-правові, наукові та інші передумови формування та розвитку клінічного права як сучасного напрямку юридичної науки. Установлено динамічний розвиток масиву законодавства, приписи якого є безвідносним об'єктом юридичної клінічної науки (клінічного права) та регулюють суспільні відносини у сфері надання безоплатної правової допомоги населенню та діяльності юридичних клінік в їх структурній багатоманітності.

Авторами надано науково обґрунтовану і своєчасну характеристику елементів юридичної клінічної науки (предмета, об'єкта, метода, функцій) на засадах методології загальної теорії права та філософії права, інструментарію правового аутопоезису. Зроблено висновок, що юридична клінічна наука покликана підвищити ефективність і дієвість механізму надання безоплатної правової допомоги насамперед юридичними клініками у світлі нового мислення – людиноцентризму.

Основним результатом даного дослідження є розроблення визначення юридичної клінічної науки. Під юридичною клінічною наукою необхідно розуміти систему знань про об'єктивні властивості сфери надання безоплатної правової допомоги, правову форму практичного навчання – юридичні клініки в їх поняттєво-правовому розумінні та вираженні, про загальні та окремі закономірності виникнення, розвитку та функціонування юридичних клінік і законодавства, що регулює відповідні суспільні відносини в їх структурній багатоманітності.

Ключові слова: юридична клінічна наука, юридична клініка, безоплатна правова допомога, клінічна правова освіта, юридичний клінічний рух.

L. P. Amelicheva, L. D. Rudenko. Some problems of formation and development of legal clinical science in the light of human-centrism and legal autopoiesis

The article is devoted to the problems of formation and development of legal clinical science in the light of human-centrism and legal autopoiesis.

The purpose of this article is to identify and study the prerequisites for the formation and development of legal clinical science (clinical law), general theoretical characteristics in the author's vision of this science of its main methodological elements (subject, object, method, functions), based on the tools of legal autopoiesis in the light of human-centrism.

The authors' analysis of special legal literature, legislation, and statistical data in the field of providing free legal assistance, primarily by legal clinics, allowed us to identify some socio-economic, state-legal, scientific and other prerequisites for the formation and development of clinical law as a modern direction of legal science. The dynamic development of the array of legislation has been established, the prescriptions of which are the direct object of legal clinical science (clinical law), and regulate public relations in the field of providing free legal assistance to the population and of the activities of legal clinics in their structural diversity.

The authors conducted a scientifically based and timely characterization of the elements of legal clinical science (subject, object, method, functions) based on the methodology of the general theory of law and philosophy of law, the tools of legal autopoiesis. It is argued that the legal clinical science is designed to increase the efficiency and effectiveness of the mechanism of provision of free legal assistance primarily by legal clinics in the light of new thinking – human-centrism.

The main result of this study is the development of a definition of legal clinical science. Under the legal clinical science, it is necessary to understand the system of knowledge about the objective properties of the sphere of providing free legal assistance, the legal form of practical training-legal clinics in their conceptual and legal understanding and expression, about the general

© Л. П. Амелічева, Л. Д. Руденко, 2021

and special laws of the emergence, development and functioning of legal clinics and about the legislation regulating the relevant social relations in their structural diversity.

Conducting a study of the formation and development of clinical law using the tools of legal autopoiesis at the present stage, when the state encourages the activities of new subjects of law – legal clinics and strengthens the rights of citizens to receive free legal assistance, is a progressive new approach in science. Its results may become the subject of further scientific research.

Key words: *legal Clinical Science, Legal Clinic, Free Legal Aid, clinical legal education, legal clinical movement.*

Постановка проблеми. Юридична клінічна наука (або клінічне право) – це новий комплексний елемент у системі юридичної науки, що базується на історичних фактах, законодавчих приписах та наукових доробках, які висвітлюють історіографію юридичного клінічного руху й етапи створення та функціонування юридичних клінік у вищих закладах освіти починаючи з кінця XIX ст. і дотепер, сучасне правове регулювання надання юридичними клініками безоплатної правової допомоги малозабезпеченим і вразливим верствам населення та ін. [1–5]. Інакше кажучи, існування розмаїття значних державно-правових, соціально-економічних, наукових та інших передумов зародження та розвитку права на безоплатну правову допомогу населенню, що надається насамперед юридичними клініками, є підґрунтям для формування модернового напрямку правознавства – юридичної клінічної науки (клінічного права).

В умовах цивілізаційного переходу до «людиноцентристського» суспільства цей напрям досить динамічно розвивається вченими-правниками і фахівцями-юристами у світлі правового аутопоезису як новаційного методологічного фактору формування захисту прав людини. На разі концепція правового аутопоезису є ще недостатньо розвиненою та верифікованою у правовій науці, однак саме вона є міцною відповіддю «на складноструковані проблемні питання правової дійсності сучасності, а сучасний світ потребує нового образу мислення, нової раціональності, яка відповідає постійній динаміці системи права, що безперервно змінюється та ускладнюється» [6, с. 44]. Отже, проведення дослідження формування та становлення клінічного права, використовуючи інструментарій концепції правового аутопоезису на сучасному етапі, коли держава стимулює діяльність нових суб'єктів права – юридичних клінік та зростання прав громадян на отримання безоплатної правової допомоги, є прогресивним новітнім підходом, метою якого є «пооява на дереві юридичного знання нового наукового напрямку» [7, с. 6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних наукових доробків, що безпосередньо пов'язані з проблематикою становлення та розвитку юридичної клінічної науки, необхідно відзначити науково-прикладне дослідження «Клінічне право в Південній Африці» (2018 р.) колективу зарубіжних учених, таких як Дж. Боденштейн, Н. Свейнпол, Р. Стілуелл, М. Осман-Хайдер та ін. [8]. Указана робота присвячена різноманітним питанням, що висвітлюються у таких його розділах: «Юридична професія в Південній Африці», «Професійна та етична поведінка», «Навички консультацій», «Управління справами та діловодство», «Уміння рахувати», «Практика управління», «Юридичні дослідження та написання висновків», «Складання листів, документів і заяв, заповітів, договорів», «Судовий захист», «Альтернативне вирішення спорів», «Цілі клінічної юридичної освіти». Також слід звернути увагу і на вітчизняне науково-прикладне дослідження «Правнича клінічна освіта в Україні» (2020 р.) колективу сучасних учених-правознавців, таких як А. Галай, В. Галай, В. Єлов, Х. Колінчук та ін. [9], яке також присвячене актуальним питанням клінічної юридичної науки, що розкриваються у таких його розділах: «Загальні положення правничої клінічної освіти», «Етичні та психологічні засади діяльності юридичної клініки», «Методика правничої допомоги і правничої просвіти». Зазначені доробки, як убачається, є цінними не лише на доктринальному рівні в аспекті теоретичних положень юридичної клінічної науки, а й на прикладному – для вдосконалення систем надання правової безоплатної допомоги населенню через юридичну клінічну освіту загалом та юридичні клініки зокрема, що регулюються законодавством відповідно країн Південної Африки та України.

Важливість цих доробків проявляється ще й у тому, що вони є науково обґрунтованою основою для створення освітньо-професійної програми «Клінічне право» для закладів вищої освіти, випускаючих правників, будь-яких країн світу, і пострадянських, що розвиваються, також включаючи Україну. Корисність цієї програми впливає з позитивного досвіду багатьох відомих американських університетів, в яких уже давно успішно впроваджена в освітній процес правників ця програма [10–12].

Також у спеціальній літературі є багато наукових доробків, присвячених окремим науковим завданням клінічної юридичної науки, що належать таким ученим-юристам, як А. Галай [13], М. Лоджук [14], Н. Дубчак [15] та ін. У цих працях визначаються адміністративно-правові засади діяльності громадських об'єднань юридичного спрямування в Україні та проблеми функціонування юридичних клінік, досліджуються генеза клінічного руху в Україні та правова природа й статус юридичних клінік, їхніх структурних елементів у системі захисту прав і свобод людини та громадянина, принципи діяльності цих клінік.

Попри важливість та чисельність наукових праць у сфері надання безоплатної правової допомоги на базі юридичних клінік необхідно зауважити, що на разі серед них немає комплексних наукових досліджень про змістовне наповнення категорії юридичної клінічної науки (клінічного права) та її методологічних елементів, про визначення місця цієї науки у системі юриспруденції.

Мета статті. Метою цього дослідження є виявлення та вивчення передумов формування та розвитку юридичної клінічної науки (клінічного права), загальнотеоретична характеристика в авторському баченні цієї науки та її основних методологічних елементів (предмета, об'єкта, метода, функцій), базуючись на інструментарії правового аутопоезису у світлі людиноцентризму.

Виклад основного матеріалу. Вивчення передумов формування та становлення юридичної клінічної науки як елемента системи юриспруденції неможливе без чіткого розуміння змістовного навантаження категорії «юриспруденція». Із часів Стародавнього Риму (наприкінці IV – на початку III ст. до н. е.) й дотепер юриспруденція розглядалася і продовжує розглядатися науковцями-правознавцями всього світу у значенні науки про право і державу (або теоретичної діяльності у галузі права) та у значенні професійної практичної діяльності юриста (судді, прокурора, слідчого, нотаріуса, адвоката тощо) [7, с. 3].

Необхідно зауважити, що вивчення юриспруденції в Україні за часів СРСР у вищих навчальних закладах мало суто академічний характер. Інакше кажучи, студентам передавалися лише теоретичні знання, а знання у сфері професійної правової підготовки (або навчання різним практичним навичкам юридичних професій) були мінімальними [9, с. 20]. Функціонування юридичних клінік у закладах вищої освіти колишнього СРСР узагалі не передбачалося на відміну від університетів розвинутих капіталістичних країн у ті часи.

У сучасній Україні ситуація з існуванням юридичних клінік кардинально змінилася на краще (за даними реєстру Асоціації юридичних клінік України за 2020 р., у нашій країні функціонує 57 юридичних клінік у закладах вищої освіти [16]), і, як уже вище зауважувалося, є багато наукових напрацювань вітчизняних учених-правознавців і фахівців-юристів про розвиток юридичного клінічного руху. Однак щодо визнання на доктринальному рівні нового напрямку юриспруденції – «юридичної клінічної науки (клінічного права)», пов'язаного зі знаннями у сфері професійного підготовки майбутніх правників у нашій країні, то воно, на жаль, ще остаточно не відбулося. Як наслідок, сучасний новий термін «клінічна юридична наука (клінічне право)» у понятійному апараті вітчизняної юриспруденції не є усталеним, а у спеціальній літературі в Україні він майже не використовується на відміну від зарубіжної [17; 18]. В українській спеціальній юридичній літературі вчені-правознавці та фахівці-юристи частіше застосовують терміни «клінічна юридична практика» [19], «практичне право» [20], які лише мають деякі спільні риси з категорією «клінічне право». Також варто зазначити, що у цій літературі науковці та практики висвітлюють фрагментарно окремі правові інститути, такі як «юридичні клініки», «безоплатна правова допомога» та «юридична клінічна освіта», на жаль, методологічно не об'єднуючи їх в один напрям юриспруденції – клінічне право [21–23].

Окрім наукових передумов формування та становлення клінічного права – численних доробків учених-правознавців, про які детально згадувалося вище у цій роботі, велике значення мають і державно-правові передумови зародження та розвитку юридичної клінічної науки. Необхідно відзначити той факт, що в Україні за підтримки держави (на державно-правовому або централізованому рівні) активно відбувається інституалізація юридичних клінік у сфері вищої правової освіти як суб'єктів надання правової безоплатної допомоги малозабезпеченим і вразливим категоріям населення (інакше кажучи, суб'єктів клінічного права). Значне зростання кількості таких специфічних структурних підрозділів в університетах стало можливим завдяки ст. 33 Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII, в якій законодавцем зазначено, що в структуру закладів вищої освіти можуть входити юридичні клініки.

Діяльність цих суб'єктів клінічного права нині регулюється нормами Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України, що затверджене Наказом Міністерства освіти і науки України від 03.08.2006 № 592. Зазначене Типове положення розроблено відповідно до Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII, Указу Президента України «Про Національну програму правової освіти населення» від 18.10.2001 № 992/2001, на основі рекомендацій Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення з метою створення належних умов для набуття громадянами необхідного обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні, надання безоплатної правової допомоги особам, які потребують соціального захисту та підтримки, а також отримання студентами старших курсів юридичних спеціальностей практичних навичок юриста. Відповідно до норм указанного Типового положення, у 2014 р. на Всеукраїнському з'їзді Асоціації юридичних клінік України схвалено Стандарти діяльності юридичних клінік України від 19.06.2014 [24], де зауважується, що одним з основних напрямів діяльності юридичних клінік є організація і проведення правопросвітньої роботи з населенням.

Міністерство юстиції України, Координаційний центр із надання правової допомоги, USAID «Нове правосуддя», Фонд «Відродження», проєкт ЄС PRAVO JUSTICE, проєкт Міжнародного банку реконструкції та розвитку «Програма «Прискорення приватних інвестицій у сільське господарство», планомірно впроваджуючи в життя реформу «Забезпечення рівного доступу до правосуддя та правової допомоги» [25], нині дбають насамперед про забезпечення кращих можливостей для реалізації та захисту прав людей на рівні територіальних громад. Усі ці інституції планують розвинути мережу незалежних провайдерів безоплатної правової допомоги, які активно взаємодіятимуть між собою на засадах партнерства та вільної конкуренції, діяльність яких фінансуватиметься територіальними громадами і державою та підтримуватиметься єдиною системою стандартів та управління знаннями. На нашу думку, основними незалежними провайдерами такої мережі могли б стати вже функціонуючі багато років юридичні клініки при вищих закладах освіти,

які довели свою спроможність надавати якісну безоплатну правову допомогу населенню, мають позитивну ділову репутацію.

У розвиток цієї думки варто зауважити ще один важливий документ – Наказ Міністерства юстиції України, Координаційного центру з надання правової допомоги «Деякі питання взаємодії місцевих центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги з партнерськими організаціями щодо перенаправлення осіб, які потребують правової допомоги» від 19.07.2019 № 61, за яким юридичні клініки передбачаються у переліку таких партнерських організацій (див. Додаток 1 до Порядку взаємодії місцевих центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги з партнерськими організаціями щодо перенаправлення осіб, які потребують правової допомоги), з якими встановлюється взаємодія місцевими центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Отже, проведений лапідарний, але змістовний аналіз усіх зазначених вище нормативно-правових актів дає змогу стверджувати про формування певного масиву законодавства, приписи якого є безвідносним об'єктом юридичної клінічної науки (клінічного права).

До соціально-економічних передумов розвитку клінічного права в Україні можна віднести високий рівень бідності серед пенсіонерів, низький рівень якості трудового життя та формування серед працівників синдрому «працюючого бідного», що зумовлюють появу верстви населення, яка не має фінансової можливості здійснити правовий захист своїх порушених соціальних прав і, як наслідок, не має рівного доступу до правосуддя і правової допомоги.

Хоча ст. 59 Конституції України і гарантує право кожного на правову допомогу та можливість її одержання безоплатно у випадках, передбачених законом, однак фактично положення цієї статті в частині можливості одержання правової допомоги безоплатно у повному обсязі не реалізовані, тому що діюча система безоплатної правової допомоги в Україні є недостатньо ефективною.

Попри значну кількість осіб, які потребують правової допомоги й є малозабезпеченими, згідно зі ст. 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI, не передбачається надання безоплатної вторинної правової допомоги (а саме здійснення представництва інтересів осіб у судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами за цивільними справами чи справами про адміністративні правопорушення тощо, що потребують складання проектів відповідних документів процесуального характеру [26]), якщо їхній середньомісячний дохід не перевищує двох розмірів прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до закону для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення (зокрема, для осіб, що втратили працездатність, з 01.07.2021 – 3 708 грн.). Якщо нині вітчизняний пенсіонер отримує пенсію 3 709 грн., то він уже втрачає своє право на отримання безоплатної вторинної правової допомоги. Оплатити ж послуги адвоката (наприклад, ведення справи в суді першої інстанції у середньому оцінюється від 5 тис грн [27; 28]) є для такого пенсіонера нереальним.

Варто зауважити також, що Україна як країна, що розвивається, має рівень бідності, за даними Інституту демографії ім. М.В. Птухи НАНУ, у 2020 р. такий, що перевищує 50% від загальної чисельності населення [29]. За даними звіту Міністерства юстиції України «Безоплатна правова допомога 2020», за 2020 р. надійшло всього звернень із проханням надати безоплатну вторинну правову допомогу від 30 331 малозабезпеченої особи [30], що становило лише 0,07% від загальної чисельності українців (за даними Держкомстату України на 01.01.2021 – 41 млн 558 тис осіб) [31].

В Україні, де кожний другий – бідний, є неймовірно мала можливість отримати за рахунок держави безоплатну вторинну правову допомогу (у 2020 р. це вдалося здійснити лише одній малозабезпеченій особі на кожні 1 370 осіб). Така статистика нашої країни, що розвивається, а отже, має нестабільне соціально-економічне положення, ще раз підкреслює правильність державної політики, спрямованої на інституалізацію юридичних клінік і розвиток клінічного права.

Таким чином, проведене дослідження розмаїття державно-правових, соціально-економічних та наукових передумов формування та становлення клінічного права як нового напрямку юриспруденції дає змогу на його основі далі перейти до загальнотеоретичної характеристики науки та її основних методологічних елементів (предмета, об'єкта, метода, функцій), базуючись на загальній теорії права та інструментарії правового аутопоезису у світлі людиноцентризму.

Виходячи з того, що предметом кожної окремої юридичної науки є якийсь певний елемент юридичної дійсності [7, с. 5], то таким елементом юридичної дійсності для юридичної клінічної науки є специфічна сфера юридичної практики щодо надання безоплатної правової допомоги населенню. На думку М. Лоджука, з якою цілком погоджуються й автори, сфера юридичної практики щодо надання безоплатної правової допомоги населенню як предмет юридичної клінічної науки базується на таких принципах, як: 1) повага до права, справедливості та людської гідності; 2) спрямованість на захист прав і свобод людини; 3) гуманізм; 4) законність; 5) об'єктивність; 6) безоплатність надання правової допомоги; 7) конфіденційність [22, с. 61]. За своїм предметом юридична клінічна наука відноситься до наук гуманітарного циклу (суспільних).

Виходячи з того, що об'єктом пізнання науки є все те, на що спрямована діяльність дослідника (явища, процеси або відношення об'єктивної реальності) [32], до об'єкта юридичної клінічної науки необхідно віднести державну політику у сфері надання безоплатної правової допомоги, правові форми практичного

навчання надання такої допомоги, насамперед юридичні клініки, систему законодавства, що регулює діяльність юридичних клінік через різноманітні суспільні відносини. Серед таких відносин М. Лоджук убачає: 1) педагогічні відносини (між викладачем-куратором і студентом-клініцистом); 2) управлінські (адміністративні) відносини (між вищим навчальним закладом та юридичною клінікою у його структурі); 3) трудові відносини (між вищим навчальним закладом і завідувачем, кураторами, іншими співробітниками юридичної клініки); 4) цивільно-правові відносини (між куратором, студентом-клініцистом та відвідувачем юридичної клініки під час надання безоплатної правової допомоги) [22, с. 173].

Виходячи з методології загальної теорії права та філософії права [33; 34], під методами пізнання юридичної клінічної науки необхідно розуміти прийоми й способи за допомогою яких одержуються нові істинні наукові знання у сфері юридичної практики щодо надання безоплатної правової допомоги населенню насамперед через юридичні клініки. Це методи як вищого (філософського) рівня (діалектичний, формально логічний, синергетичний, семіотичний тощо), так і загальнонаукові (системного аналізу, аналізу і синтезу, абстрагування і конкретизації тощо). Важливе місце серед методів пізнання юридичної клінічної науки займають спеціально-правові методи, такі як: формально-юридичний, порівняльно-правовий, метод конкретно-соціологічних досліджень тощо).

Будь-яка юридична наука в системі правознавства, а юридична клінічна наука не є винятком, своє соціальне призначення, гуманітарну роль розкриває через функції. Завдяки функціям можна простежити шляхи розвитку систем науково-юридичних знань, їхній вплив на систему соціальних зв'язків, наукове і практичне значення результатів наукових дослідження, завдання, які стоять перед юридичною наукою [35]. Отже, функції, що притаманні юридичній клінічній науці, поділяються на загальнонаукові (пізнавальна, інтерпретаційна, прогностична, евристична, комунікативна, прикладна, ідеологічна, виховна) і спеціально-юридичні, які є прерогативою лише юридичних наук (право-орієнтуюча, інструментальна, критично-експертна).

Таким чином, проведена характеристика елементів юридичної клінічної науки дає можливість розглядати юридичну клінічну науку як систему знань про об'єктивні властивості сфери надання безоплатної правової допомоги, правову форму практичного навчання – юридичні клініки в їх поняттєво-правовому розумінні та вираженні, про загальні та окремі закономірності виникнення, розвитку та функціонування юридичних клінік і законодавства, що регулює відповідні суспільні відносини в їх структурній багатоманітності.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. У результаті проведеного дослідження виявлено і вивчено передумови (державно-правові, соціально-економічні, наукові тощо) формування та розвитку клінічного права як модернового напрямку юридичної науки. Установлено динамічний розвиток масиву законодавства, приписи якого є безвідносним об'єктом юридичної клінічної науки (клінічного права) та регулюють суспільні відносини у сфері надання безоплатної правової допомоги населенню та діяльності юридичних клінік в їх структурній багатоманітності.

Надана авторами характеристика елементів юридичної клінічної науки (предмета, об'єкта, метода, функцій) за допомогою методології загальної теорії права та філософії права, інструментарію правового аутопоезису хоча і носить яскраво виражене суб'єктивне авторське «забарвлення», однак є цілком обґрунтованою і своєчасною, адже зазначена наука покликана підвищити ефективність і дієвість механізму надання безоплатної правової допомоги насамперед юридичними клініками у світлі нового мислення – людиноцентризму.

Проведене дослідження не вичерпує всього комплексу проблемних питань щодо формування та становлення юридичної клінічної науки (клінічного права), з урахуванням чого ці питання мають стати предметом подальшого наукового опрацювання.

Список використаних джерел:

1. Довлатов Ш.Б. Роль, завдання та організаційно-правові засади юридичних клінік. *Правова позиція*. 2016. № 1(16). С. 33–37.
2. Гончаренко В.О. Юридична клініка: історія і визначення. *Практика діяльності «юридичних клінік» України*. 2004. № 1. С. 3–5.
3. Савелова Ю.М. Історико-правовий аспект виникнення та розвитку юридичної клінічної освіти. *Малий і середній бізнес (право, держава, економіка)*. 2013. № 1. С. 36–42.
4. Лоджук М. Юридичні клініки як суб'єкти надання безоплатної правничої допомоги в контексті положень Закону України «Про безоплатну правову допомогу». *Права людини та механізм їх забезпечення в Україні* : матеріали міжвуз. наук.-теорет. конф., м. Київ, 4 грудня 2009 р. Київ, 2009. С. 60–62.
5. Лоджук М. Юридичний клінічний рух в Україні: особливості становлення та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2013. Вип. 22. Ч. 2. Т. 1. С. 68–73.
6. Серєда О.Г. До питання визначення правового аутопоезису. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2017. № 2. С. 40–45.
7. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.
8. Bodenstein, J., Swanepoel, N., Stilwell, P., Steenhuisen, E., Osman-Hayder, M., Mahomed, S., Kok, A., Haupt, F., Grove, L., Klerk, W., Boniface, A., Wimpey, D. *Clinical Law in South Africa*. The second edition. 2018. *LexisNexis South Africa*. URL: <https://cutt.ly/YQPzfPl> (дата звернення: 25.07.2021).

9. Правнича клінічна освіта в Україні / за заг. ред. В.М. Сущенка. Київ : Baire, 2020. 274 с.
10. Clinical Law Program of Maryland Carey School of Law. The University of Maryland. Baltimore. USA. URL: <https://cutt.ly/9QPzplm> (дата звернення: 24.07.2021).
11. Clinical Law Program of College of Law. University of Iowa. Iowa. USA. URL: <https://cutt.ly/nQPz4FT> (дата звернення: 27.07.2021).
12. Clinical Law Program of College of Law. Willamette University. Oregon. USA. URL: <https://cutt.ly/MQPz6hu> (дата звернення: 26.07.2021).
13. Галай А.О. Адміністративно-правові засади діяльності громадських об'єднань юридичного спрямування в Україні : дис. ... д.ю.н. : 12.00.07 ; Національна академія прокуратури України. Київ, 2015. 446 с.
14. Лоджук М.Т. Правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2014. 313 с.
15. Дубчак Н.С. Юридичні клініки в системі захисту прав і свобод людини та громадянина : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2014. 217 с.
16. Реєстр юридичних клінік України. 2020. Офіційний сайт АЮКУ. URL: <https://cutt.ly/8QPztK5> (дата звернення: 25.07.2021).
17. Bodenstern, J. Law Clinic and the Clinical Law Movement in South Africa. 1st Edition. 2018. 588 p.
18. Dinerstein, R. D. The clinical law review at 25 – What hath we wrought? Clinical Law Review Vol. 26. No. 1 Fall 2019. P. 147–146.
19. Савчин М., Менджул М., Навроцький В. Основи юридичної клінічної практики : навчально-методичний посібник. Ужгород : Видавництво Олександра Гаркуші, 2007. 68 с.
20. Пометун О.І., Ремех Т.О., Гейко І.М. Практичне право : навчальний посібник / за ред. О.І. Пометун. Київ : Генеза, 2001. 168 с.
21. Палійчук Г. Клінічний випадок: про інститут юридичних клінік та клінічну юридичну освіту. *Український адвокат*. 2009. № 6(34). С. 10–11.
22. Лоджук М.Т. Юридичні клініки в Україні: освіта та правнича допомога. Одеса : Фенікс, 2015. 328 с.
23. Хрестоматія юридичної клінічної освіти: Збірка текстів для читання : навчальний посібник / авт.-укл. А.О. Галай. Київ : Асоціація юридичних клінік України, 2011. С. 293.
24. Стандарти діяльності юридичних клінік України, схвалені на Всеукраїнському з'їзді Асоціації юридичних клінік України, протокол № 2 від 19.06.2014. URL: <https://cutt.ly/AQPzw9s> (дата звернення: 28.07.2021).
25. Забезпечення рівного доступу до правосуддя та правової допомоги. *Урядовий портал*. URL: <https://cutt.ly/DQPI7zj> (дата звернення: 29.07.2021).
26. Саєнко О.І. Законодавство про правову допомогу: сподівання та ризики. *Сайт Міністерства юстиції України*. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_3303 (дата звернення: 24.07.2021).
27. Ціни на юридичні послуги адвоката. *Сайт «Адвокат у Львові»*. URL: <https://cutt.ly/iQPXrAN> (дата звернення: 25.07.2021).
28. Варгість юридичних послуг та послуг адвоката. *Сайт ЮК «Lex Consulting»*. URL: <https://cutt.ly/bQPxfje> (дата звернення: 28.07.2021).
29. Рівень бідності в Україні перевищує 50% – демографія. *Ukrinform.UA*. URL: <https://cutt.ly/rQP195a> (дата звернення: 29.07.2021).
30. Безоплатна правова допомога 2020 : звіт Міністерства юстиції України за 2020 р. URL: <file:///C:/Users/5%20%D0%92/Downloads/zvitbpd2020-1.pdf> (дата звернення: 29.07.2021).
31. Чисельність населення України у 2021 р. *Офіційний сайт Міністерства фінансів України*. URL: <https://cutt.ly/yQPXkGm> (дата звернення: 30.07.2021).
32. Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія. Основи юридичної діяльності: теоретичні, практичні та деонтологічні аспекти : навчальний посібник. Київ : Віра-Р ; Дакор, 2000. 506 с. URL: <https://cutt.ly/EQP1Z45> (дата звернення: 31.07.2021).
33. Кельман М.С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2013. 449 с.
34. Рабінович П.М. Методологія юридичної науки. Юридична енциклопедія : у 6 т. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3. 789 с.
35. Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія. Основи юридичної діяльності: теоретичні, практичні та деонтологічні аспекти : навчальний посібник. Київ : Віра-Р ; Дакор, 2000. 506 с. URL: <https://cutt.ly/cQP1Jsm> (дата звернення: 31.07.2021).